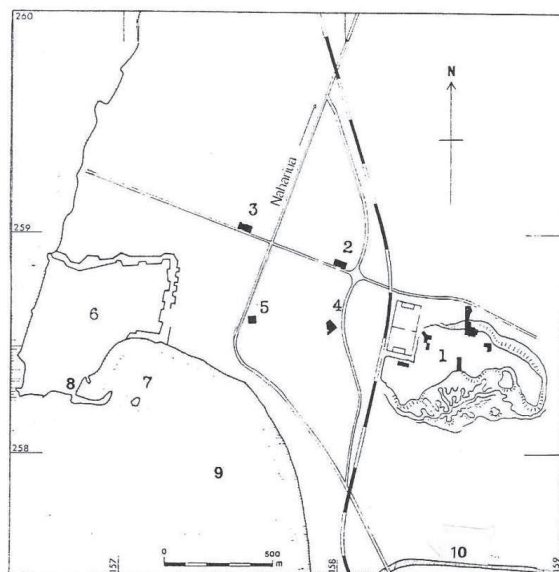

EDWARD LIPIŃSKI

AFRODYTA W AKKO-PTOLEMAIS

Akko wznosiło się w epoce brązu i żelaza na wzgórzu Tell al-Fuhhar, 1500 m na wschód od dzisiejszego starego miasta. To ostatnie położone jest na skalnym przylądku nad Morzem Śródziemnym, 16 km na północ od Hajfy, i jest otoczone murem otomańskim z końca XVIII wieku. Obudowuje on pozostałości podwójnego wału obronnego z okresu wypraw krzyżowych, do którego dostęp utrudniony był jeszcze wysuniętymi do przodu okrągłymi barbakanami.

Akko – Ptolemais¹

¹ Można tu wskazać na ciekawe opracowanie kartografii Akko od XIII do XX wieku: B. Dichter, *The Maps of Acre. An Historical Cartography*, Akko 1973.

- 1) Tell al-Fuhhar / Tel Akko
- 2) Sanktuarium hellenistyczne z III-II wieku p.n.e.
- 3) Fundamenty wieży z epoki perskiej
- 4) Wieża hellenistyczna
- 5) Stanowisko z przedmiotami z epoki perskiej
- 6) Stare miasto
- 7) Wieża Much (stanowisko latarni morskiej)
- 8) Chan al-'Umdan (karawanseraj)
- 9) Zatoka Akko
- 10) Nahr Na'mein / Rzeka Belus

Akko było w starożytności punktem węzłowym wielkiego szlaku handlowego między Egiptem a Syrią, Anatolią i Mezopotamią oraz najlepszym portem naturalnym Kanaanu². Na początku epoki żelaza było ono zależne od Tyru, skoro cytowany przez Józefa Flawiusza Menander z Efezu podaje, że w X wieku p.n.e. Hiram I stłumił powstanie jego mieszkańców³. Miasto nie leżało na terytorium żadnego z plemion izraelskich⁴ i nie należało nawet do północnego królestwa Izraela. Senacherib zdobył je w 701 roku p.n.e.⁵, a Asurbanipal podaje, że część jego krnąbrnych mieszkańców wymordował, a resztę uprowadził do Asyrii⁶. Akko było kolejno pod panowaniem Persów, Aleksandra Wielkiego, Lagidów i Seleucydów. Zburzone przez Ptolemeusza I Sotera w 312 roku p.n.e.⁷, zostało wspaniale odbudowane przez Ptolemeusza II Filadelfa (285–246 p.n.e.) ok. 267 roku⁸. Nadał on miastu nazwę Ptolemais, która przetrwała w sferach greckojęzycznych do czasów rzymskich i bizantyjskich. Seleucydzi, po opanowaniu całej Celesyrii, otoczyli Ptolemais troskliwą opieką i być może za ich panowania kult Afrodyty, utożsamionej z fenicką Asztartą, zadomowił się w mieście. W roli najwyższej bogini Asztarta uchodziła za fenicką postać greckiej Hery, etruskiej Uni i rzymskiej Junony. Później – jako symbol płodności i miłości – łączono ją z grecką Afrodytą.

W pierwszej połowie II wieku p.n.e. Akko było siedzibą królewską i tamże odbyła się uroczystość zaślubin Aleksandra I Balasa z Kleopatry, córką Ptolemeu-

² E. Lipiński, *Itineraria Phoenicia* (Studia Phoenicia XVIII; OLA 127), Leuven 2004, 304-308.

³ *Ant.* VIII, 5, 3, §146; *C.App.* I, 18, §119. Zob. Lipiński, *Itineraria Phoenicia*, 42-43 z przyp. 23. Sdz 1,31, wbrew Joz 19,30.

⁴ *ANET* 287.

⁵ *ANET* 300b. Zob. Lipiński, *Itineraria Phoenicia*, 304, przyp. 181.

⁶ Diodor Sycylijski, *Biblioteka historyczna* XIX, 93, 7.

⁸ E. Babelon, *Les Perses achéménides*, Paris 1893, CLXXVII, na podstawie monet. Późniejszą datę, ok. 261 r. p.n.e., sugeruje innym autorom pierwsza wzmianka Ptolemaidę w dwóch Papirusach Zenona (59004, 12 i 59008, 17), datowanych na 259 r. p.n.e. Papirusy te wydał C.C. Edgar, *Zenon Papyri*, Le Caire 1925-40, zob. t. I, 8 i 15.

sza VI Filometora (181–145 p.n.e.)⁹. Kilka lat później Jonatan Machabejczyk był tam przyjęty z honorami przez Demetriusza II¹⁰, a w roku 143 p.n.e., podstępnie zaproszony przez Tryfona, zginął w tym mieście¹¹.

Gdy Seleucydzi stracili wpływ w Fenicji, Aleksander Janneusz bezskutecznie usiłował zająć Akko w 103 roku p.n.e.¹² Aczkolwiek mieszkańcy miasta byli wrogo usposobieni względem Żydów¹³, powstała tu z biegiem czasu wspólnota żydowska, być może jednak dopiero w latach późniejszych, po wcieleniu miasta do rzymskiej prowincji Syrii w roku 47 p.n.e. To spośród jej członków i prozelitów wyłoniła się zapewne gmina chrześcijańska, którą odwiedził św. Paweł, wracając ze swej trzeciej podróży misyjnej, prawdopodobnie w roku 58 n.e. Apostoł pozostał w mieście jeden dzień i nazajutrz wybrał się do Cezarei¹⁴. Na początku pierwszego powstania żydowskiego, w roku 66, mieszkańcy Akko wymordowali 2000 miejscowych Żydów „i wielu jeszcze wtrącono do więzienia”. Aczkolwiek ta liczba, podana przez Józefa Flawiusza¹⁵, może być przesadzona, miasto musiało zamieszkiwać dość liczna wspólnota żydowska, mimo iż Akko leżało poza ściśle ujętymi granicami Ziemi Świętej¹⁶.

Po upadku Jerozolimy w 70 roku n.e. żydowska gmina Ptolemaidzka z pewnością wzrosła liczebnie i nie dziwi, że odwiedzał ją Rabban Gamaliel II, który przewodniczył od ok. 80 do 105 roku n.e. radzie rabinicznej w Jawne. To przy okazji jednej z jego wizyt w Akko dowiadujemy się po raz pierwszy o kulcie Afrodyty w tym mieście. Późniejsze monety miasta z II–III wieku n.e. dowodzą, że bogini była jego świętą patronką, gdyż jej wizerunek występuje na ich rewersie. Widać ją między kaduceuszem po jej lewej stronie, a Erosem po prawej¹⁷.

Moneta Ptolemais z wizerunkiem Afrodyty, II wiek n.e.

⁹ 1 Mch 10,51-60.

¹⁰ 1 Mch 11,22.

¹¹ 1 Mch 12,44-48.

¹² *Ant.* XIII, 12, 2-4, §324-336.

¹³ 1 Mch 5,15.22; 2 Mch 13,25.

¹⁴ *Dz* 21,7-8.

¹⁵ *Bell.* II, 18, 5, §477.

¹⁶ Zob. Talmud Babiloński, *Gittin* 2a.

¹⁷ L. Kadman, *Corpus Nummorum Palaestinensium IV. The Coins of Akko Ptolemais*, Tel Aviv-Jerusalem 1961, 27 i nr 204, 205, 238, 253, 265.

Naga bogini oddana jest w pozycji stojącej, wstydliwie zasłaniając lewą ręką swe łono, podczas gdy prawa ręka, zgięta w łokciu, zdaje się zakrywać lub podtrzymywać piersi. Są to gesty charakterystyczne dla wyobrażeń Afrodyty tzw. Wstydlivej, bardzo podobnej do Afrodyty Medycejskiej z Florencji. Kaduceusz u jej stóp, po jej lewej stronie, jest tu być może symbolem Hermesa, czyli rzymskiego Merkurego, aczkolwiek nie spotyka się go na monetach Ptolemaid¹⁸. Horacjusz, *Ody* I, 30, łączy Wenerę z Merkurym, podobnie jak czynią to greckie spekulacje w stosunku do Afrodyty i Hermesa Psychagoga¹⁹. Po prawej stronie Afrodyty stoi Eros na delfinie, symbolu morza, z którego piany zrodziła się Afrodyta wedle mitu greckiego.

Meleager z Gadary, rówieśnik Rabbana Gamaliela II, spędził wiele lat w Tyrze, tak bliskim miasta Akko, i nieraz pisał on o Erosie, nie okazując dla niego wiele nabożeństwa²⁰:

Trzeba go sprzedać, choć jeszcze śpi na łonie matki.
Trzeba go sprzedać, po cóż piastować tego nicponia.

Wysoko zadziera nosa, trzepocze skrzydełkami.
Drapie pazurkami. Płacząc nagle się śmieje.

Czyż można go wychować? Wciąż gada, wszystko wyśledzi,
Tak dziki, że i własna matka go nie poskromi.

Istny potwór. Więc się go sprzeda. Hej, kupcy, za morze
Płynący, chcecie nabyć dziecko? Przyjdźcie do mnie!

Lecz patrzcie! Ze łzami w oczach błaga. Dobrze, dobrze,
Jeszcze cię nie sprzedam. Zostań tu przy Zenofili²¹.

Nie znamy stanowiska świątyni Afrodyty w Akko. Być może znajdowała się ona na Tell al-Fuhhar, dawniej zwanym też „Wzgórzem Napoleona”, który ustawił tam baterie podczas swego bezskutecznego oblężenia miasta w 1799 roku. W czasach perskich, hellenistycznych i rzymskich Tell al-Fuhhar uchodził za akropol miasta, jak o tym świadczy leksykon *Suda* w ślad za Demetriuszem z Magnezji (I wiek p.n.e.). Czytamy tam²²: „’Ακί jest miastem Fenicji, obecnie Ptolemais. Tak zwano miasto dawniej, ale Demetriusz twierdzi, że nie nazywano tak samego miasta, ale jego akropol”. Na niewątpliwe znaczenie archeologiczne

¹⁸ Tamże, 81.

¹⁹ P. Raingeard, *Hermès psychagogue. Essai sur les origines du culte d'Hermès*, Paris 1935, 482-483; K. Kerényi, *Hermes der Seelenführer* (Albae Vigiliae I), Amsterdam 1941.

²⁰ Meleager z Gadary, *Antologia Palatyńska* V, 178. Polskie tłumaczenie epigramatu: Z. Kubiak, *Literatura Greków i Rzymian*, Warszawa 1999, 369.

²¹ Zapewne Afrodyty „umiłowanej przez Zeusa”.

²² A. Adler (wyd.), *Suidae Lexicon I*, Leipzig 1928 (przedruk, 1967), v. ’Ακί.

tego wzgórza wskazał już fiński archeolog A. Saarisalo, który w 1928 roku wykonał tam pewne badania²³. Większe prace wykopaliskowe na tym stanowisku przeprowadził dopiero w latach 1973–1989 Moshe Dothan, rodem z Krakowa.

Lusterko brązowe z okresu późnego brązu II, znalezione w grobie B 3 w Akko (fot. IDAM)

Jak można było spodziewać się, ów akropol był ośrodkiem kultu religijnego, co potwierdził fenicki ostrakon z lat 300 p.n.e., który wzmiankuje pewnego „przełożonego sanktuarium”, ʿi ʿi ʿirt²⁴. Niestety, nie wiadomo, jakiemu bóstwu było ono poświęcone.

Cytadela Tell al-Fuhhar ukazuje się na rewersie unikatowych monet rzymskich z Ptolemais, bitych za panowania Elagabala (218–222) i Filipa Araba (244–249)²⁵. Warownia o murach blankowych wznosi się na wyżynie, po środku znajduje się

²³ A. Saarisalo, „Topographical Researches in Galilee”, *JPOS* 9 (1929), 27–40; *JPOS* 10 (1930), 5–10; tenże, *Sites and Roads in Asber and Western Judab* (Studia Orientalia 28), Helsinki 1962.

²⁴ E. Lipiński, „Wares ordered from Ben-Ḥarash at Acco”, w: *Ephraim Stern Volume*, red. J. Aviram [i in.] (Eretz-Israel 29), Jerusalem 2009, 105*–110*. Wcześniejszą datę, V wiek p.n.e., proponuje F.M. Cross, „The Phoenician Ostrakon from Acco, the Ekron Inscription and ʿirtb”, tamże 19*–28*, opierając się na bardziej konserwatywnej formie pewnych liter, podczas gdy *ḥet*, *jōd* i *ʿain*, pominięcie międzyżyłskowego *alef* oraz użycie *jōd* jako *mater lectionis* wyraźnie wskazują na późniejszy okres.

²⁵ N. Van der Vliet, „Monnaies inédites ou très rares du médaille de Sainte-Anne à Jérusalem”, *RB* 57 (1950), 110–129, 243–259, 430–442, tabl. I–VII (zob. s. 432–433, nr 3, i tabl. VI, 3).

wielka brama o trójkątnym frontonie, a po prawej stronie widać masywną wieżę. W egzerdze, u dołu monety z brązu, można rozpoznać ołtarz między błyskawicą po lewej stronie i niewyraźnym symbolem po prawej. Nie świadczy to oczywiście o ewentualnym powiązaniu ołtarza ze świątynią Afrodyty.

Brązowa moneta Ptolemaidzka z wizerunkiem Filipa Araba i z cytadelą Tell al-Fuhhar na rewersie

Inne sanktuarium, datowane na III–II wiek p.n.e., odkryto ok. 250 m na północo-zachód od Tell al-Fuhhar, na skrzyżowaniu ulicy Ben Ami i drogi do Naharija. Mimo dużej liczby odnalezionych tam figurek kobiecych nie ma pewności, że świątynia była poświęcona Afrodycie-Asztaricie.

Posąg bogini, prawdopodobnie podobny do jej wizerunku na monetach, znajdował się w każdym razie wewnątrz miejscowych łaźni publicznych, zwanych Termami Afrodyty. Była to niewątpliwie rzymska kopia hellenistycznego dzieła z III wieku p.n.e., tzw. Afrodyty Wstydlivej, której inną kopię znaleziono w Tell al-Qādi / Tel Dan²⁶. Termy Afrodyty miały niewątpliwie, jak wszędzie, sale do kąpieli zimnej, ciepłej i gorącej, w których mężczyźni spędzali czas w stroju Adama, niewłaściwym, według Gamaliela, do prowadzenia dyskusji nad tekstami *Tory*. Żydzi palestyńscy uczęszczali bowiem do term w I wieku n.e., podobnie jak np. weterani legionów rzymskich, osadzeni przez Klaudiusza (41–54 n.e.) i Nerona (54–68 n.e.) właśnie w Ptolemais²⁷. Stąd też miasto uzyskało nazwę *Colonia Claudia Ptolemais*, występującą w skrócie na monetach miejskich, m.in. na emisjach z wizerunkiem Afrodyty.

Nad odpływem wód w jednym z pomieszczeń Term Afrodyty wznosił się posąg bogini, zdobiący tę publiczną łaźnię, którą odwiedzał także sam Rabban Gamaliel II w czasie swych pobytów w Akko. Do jednej z tych wizyt odnosi się dłuższy ustęp Miszny w traktacie *Awoda zara* III, 4:

²⁶ A. Biran, „Tel Dan: Five Years Later”, *BA* 43 (1980), 168–182 (zob. s. 180–181).

²⁷ F. Millar, *Rome, the Greek World, and the East III. The Greek World, the Jews, and the East*, Chapel Hill 2006, 182–183.

שאל פרוקלוס בן פלוספוס את רבן גמליאל בעכו, שהיה רוחץ במרחץ שלאפרודיטי; אמר לו: כתוב בתורתכם 'ולא־ידבק בידך מאומה מן־החרם', מפני מה אתה רוחץ במרחץ שלאפרודיטי? אמר לו: אין משיבין במרחץ. וכשיצא אמר לו: אני לא באתי בגבולה, היא באת בגבולי. אין אומרים: נעשה מרחץ לאפרודיטי גוי, אלא אומרים: נעשית אפרודיטי גוי למרחץ. דבר אחר, אם נותנין לך ממון הרבה אי אתה נכנס לעבודה זרה שלך ערם ובעל קרי ומשתין בפניה; וזו עומדת על פי הביב וכל העם משתינין לפניה. לא נאמר אלא 'אלהיהם', את שנוהג בו משום אלוה אסור ואת שאינו נוהג בו משום אלוה מתר.

Proklus, zwolennik Filozofa²⁸, zwrócił się z pytaniem do Rabbana Gamaliela w Akko, gdy ten kąpał się w Termach Afrodyty. Rzekał do niego: „W waszej *Torze* napisane jest: »Niech z przekleństwa nie przylgnie nic do ręki twej« (Pwt 13,18). Dlaczego więc kąpiesz się w Termach Afrodyty?» Gamaliel odpowiedział: „Nie wyjaśnia się tego w termach”. Gdy wyszli, rzekł do niego: „To nie ja przyszedłem do jej siedziby, to ona przyszła do mojej. Nie mówię: »Zbudujmy łaźnię jako ornament dla Afrodyty«, ale »Zróbmy Afrodytę jako ornament dla łaźni«. Zresztą, nawet gdyby ci dano dużo pieniędzy, nie poszedłbyś czcić twoich bóstw całkiem nagi lub po nocnej polucji ani nie siusiałbyś przed nimi. Otóż ona znajduje się akurat przed otworem odpływu wód i wszyscy przychodzą siusiać przed nią. (W *Torze*) chodzi tylko o »ich bogów« (Pwt 12,3). Więc traktowanie czegoś jak boga jest zakazane, ale traktowanie czegoś nie jak boga jest dozwolone”.

Z tego ciekawego tekstu nie dowiadujemy się niczego o kulcie Afrodyty w Akko prócz faktu, że pewne termy w mieście były ozdobione jej posągami, potwierdzającym przetrwanie wśród ludności miejscowej dewocji do Asztarty przebranej w grecką Afrodytę. Odpowiedź Rabbana Gamaliela zawiera natomiast ważną zasadę tradycji rabinicznej, która wyjaśnia wiele przepisów Miszny i Talmudu. Wzmianka o nieznanym skądinąd Proklusie, prawdopodobnie adeptce filozofii arystotelesowskiej, potwierdza zaś podania o kontaktach Gamaliela II ze społeczeństwem grecko-rzymskim. Zachęcał on nawet do uczenia się języka greckiego²⁹, a jego syn Szymon podaje, że wielu młodzieńców studiowało mądrość grecką w domu jego ojca³⁰.

Kult Afrodyty w Akko trwał zapewne do czasu zniesienia publicznych form religii hellenistycznych pod koniec IV wieku n.e.

APHRODITE AT ACRE-PTOLEMAIS

Summary

The cult of Aphrodite is attested at Acre-Ptolemais in Roman times, but it goes probably back to the Hellenistic period. Acre was a city of ancient Phoenicia, depending from

²⁸ Prawdopodobnie Arystotelesa; por. Plutarch, *Aleksander* 7.

²⁹ Tosefta, *Sota* XV, 8.

³⁰ Talmud Babiloński, *Sotah* 49b.

Tyre. It did not belong to Israel in Antiquity, when it was the best seaport of Canaan. Besides, it was located on an important coastal road from Egypt to Syria, Anatolia, and Mesopotamia. The city was renamed Ptolemais by Ptolemy II and this name was in use until the 7th century A.D. Ptolemais had a most stirring and tragic history, becoming a royal see under the Seleucids, who probably introduced the cult of Aphrodite, identified with Astarte. She was a patroness of the town, as shown not only by local coins with the effigy of the goddess, but also by her statue decorating the thermae of Acre. They were frequented by Roman veterans, whose colony was established at Ptolemais by Claudius and Nero, but even by Jews, among them rabbis like Gamaliel II, the head of the Yabneh council from *ca.* 80 to *ca.* 105 A.D. The statue of the naked goddess, recognizable on the coins, belonged to the iconographic type of the so-called "Venus of the Medici" at Florence, like the statue found at Tell al-Qādi (Tel Dan). The location of her sanctuary at Acre is uncertain, but it might have been Tell Fuhhar (Tel Akko) or a site in the latter's vicinity, where remains of a Hellenistic shrine have been discovered.